

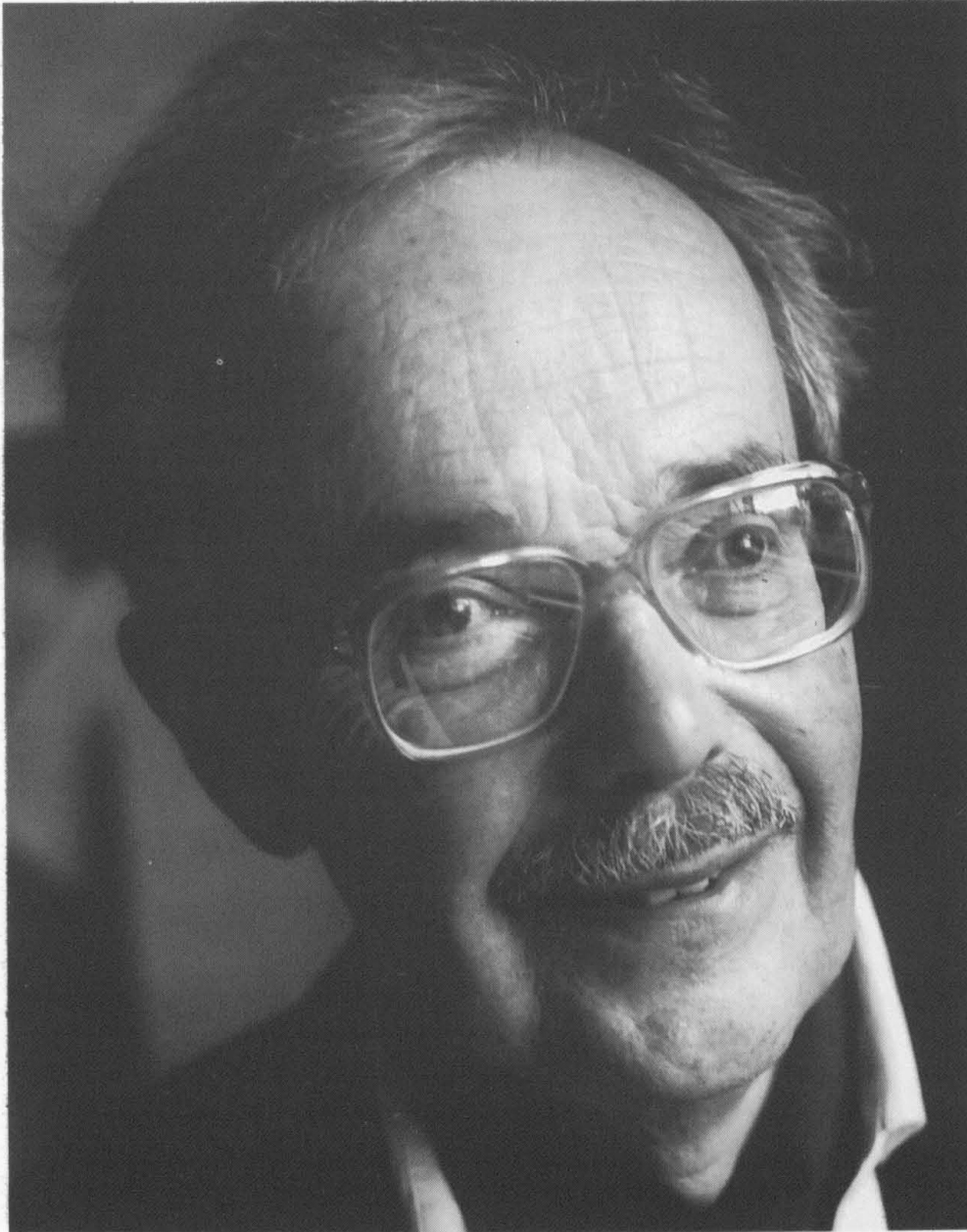
Citation:

S.A. Varga, Levensbericht P.J. Zumthor, in:
Levensberichten en herdenkingen, 1996, Amsterdam, pp. 89-95

Herdenking door S.A. Varga

Paul Zumthor

5 maart 1915 – 11 januari 1995

Paul Zumthor

In augustus 1993 was ik uitgenodigd om een voordracht te houden op het congres van de *Fédération internationale des langues et littératures modernes* (FILLM) te Brasília). Nauwelijks aangekomen na een lange vliegreis, haastte ik me naar de openingsplechtigheid; de zaal stroomde vol, de burgemeester, veel ambassadeurs en zelfs de Braziliaanse minister van onderwijs waren aanwezig. En toen gebeurde er voor mij iets volkomen ongelooflijks, een soort wonder: de internationale voorzitter van de Fédération, Paul Zumthor nam het woord. Ik had hem al lang niet gezien, maar nu voelde ik mij plotseling terugverplaatst in de tijd, twee-eneveertig jaar terug, naar de jaren toen ik college bij hem liep! Er was niets veranderd, noch in zijn houding, noch in zijn stem: dezelfde boeiende, intellectuele intonatie en attitude, dezelfde openheid en nieuwsgierigheid voor het oude en voor het nieuwe tegelijk.

En ik moest terugdenken aan de eerste colleges die wij in 1951 van hem kregen: hij wist de ogenschijnlijk meest saaie onderwerpen – ik denk bijvoorbeeld aan de fonologie van de *Serment de Strasbourg* – op een wijze te brengen dat het college telkens heel snel omvloog, we voelden ons een beetje als de lezer van feuilletonverhalen die geërgerd op de woorden ‘wordt vervolgd’ stuit, en keken dus met spanning uit naar het college van de volgende week.

Na deze herinneringen en na deze ontmoeting kwam het dan ook voor mij als een enorme schok toen ik vernam dat Paul Zumthor, deze jeugdige man bij wie de tijd scheen stil te willen blijven staan, anderhalf jaar later, op 11 januari 1995 op 79-jarige leeftijd na een korte ziekte te Montréal overleed.

Paul Zumthor werd op 5 maart 1915 te Genève geboren; zijn vader verhuisde in 1923 naar Frankrijk, eerst naar Orléans, dan naar Parijs. Daar ging de zoon naar de lagere en middelbare school en begon ook de universitaire studie aan de Sorbonne: eerst kort rechten, daar reeds in het bijzonder aangetrokken door de middeleeuwse rechtsgeschiedenis, en dan Franse, in het bijzonder Middeleeuwse letterkunde, bij Gustave Cohen. Na de dood van zijn vader ging het gezin in 1936 weer terug naar Zwitserland, alwaar Zumthor zijn universitaire studie afrondde met een proefschrift aan de universiteit van Genève over *Merlin le prophète* (Lausanne, 1943, herdruk Genève, 1973). Marcel Raymond en Walther von Wartburg zaten onder andere in de jury die het werk beoordeelde.

In 1948 werd Paul Zumthor als opvolger van Sniijders de Vogel benoemd tot hoogleraar in de romaanse filologie en in het bijzonder de Oud-Franse taal- en letterkunde te Groningen; deze leerstoel verwisselde hij al na drie jaar voor die van de Universiteit van Amsterdam, waar hij de naar Zuid-Afrika vertrekkende Valkhoff opvolgde. In Amsterdam bleef hij tot 1971, hij heeft dus van zijn 33^e tot zijn 56^e levensjaar, dat wil zeggen in totaal drieëntwintig jaar in Nederland geleefd.

Nederland speelde een belangrijke rol in het persoonlijke leven van Paul Zumthor, dat blijkt uit de interviews die hij later, toen hij zich in Canada had

gevestigd, aan diverse tijdschriften en radiozenders gaf. Met veel sympathie denkt hij in het bijzonder aan onze Akademie terug. 'Plus loin, zegt hij in 1989 aan Jean-François Duval, il y avait la belle maison de l'Académie des sciences où, lorsqu'on m'a fait l'honneur de m'y élire, je me rendais une fois par mois pour un lunch très amical, et qui réunissait des tablées de gens intéressants, intelligents, qui tous avaient derrière eux une œuvre, et dont les réunions figuraient pour moi ce qu'avait dû être, il y avait quelques siècles, la convivialité de l'humanisme européen'. (*Écriture et nomadisme – Entretiens et essais*, L'Hexagone, Montréal, 1990, p. 19). Nederland bepaalt bovendien voor een deel ook de produktie van Zumthor in deze jaren: zijn roman *Les hautes eaux* (Paris, Éditions mondiales, 1958) is geïnspireerd op de watersnood van 1953 en zijn *La vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt* (Hachette, 1960) is het boek dat hem bij een breed publiek bekend maakte: het verscheen in 1989 in een tweede druk, en beleefde vertalingen in het Engels (twee drukken), Nederlands, Duits, Pools, Portugees en Hongaars.

In 1972 begint in feite de derde grote periode in het leven van Zumthor; hij vestigt zich dan in Montréal, waar hij aan de Franstalige universiteit als hoogleraar vergelijkende literatuurwetenschap doceert tot aan zijn emeritaat in 1980. Hij ontwikkelt een grote belangstelling voor dit nieuw cultureel milieu, daar getuigen meerdere geschriften van, tevens is vooral deze tijd de periode van de grote reizen: in Zuid-Amerika, in Azië en vooral in Afrika; hij verblijft in 1980/'81 langere tijd in Brazzaville en komt in contact met orale cultuurvormen, en deze belevenis bepaalt een groot deel van zijn laatste serie publikaties.

Paul Zumthor verwierf grote internationale reputatie, in het bijzonder als vernieuwer van de studie van de middeleeuwse letterkunde en de Mediëvistiek. Als zodanig kreeg hij twee eredoctoraten, twee feestbundels, gaf gastcolleges aan het Collège de France en aan een klein honderdtal universiteiten en werd hij overstelpt met uitnodigingen en onderscheidingen. In plaats van deze uitvoerig op te noemen zou ik liever op een aantal trekken in willen gaan die men telkens weer bij hem tegenkomt en die zijn activiteiten en het resultaat ervan, dat wil zeggen zijn werk, kenmerken.

Zumthor deed alles wat hij deed met een aanstekelijk enthousiasme. Hij gaf graag college en zegt boeiende en behartenswaardige dingen over de manier waarop een goed docent volgens hem deze openbare opvoering zou moeten verrichten. Naast onderwijs bezorgt hem ook het onderzoek altijd veel genoeg: al de eerste stap, het louter verzamelen en opstapelen van kennis, is een bezigheid die vreugde schenkt. Plezier en enthousiasme kenmerken zijn wetenschappelijke arbeid. 'Je crois pouvoir dire, zegt hij in 1986 in een interview met André Baudet, que tout ce que j'ai fait, toujours, m'a intéressé et, sauf exception, procuré beaucoup de plaisir. Si l'on emploie les mots dans leur acception la plus banale, je peux donc

dire que j'ai été, et suis encore, un homme heureux'. (*Écriture et nomadisme*, p. 51).

Zijn belangstelling voor de studie van de Middeleeuwen ontstond voor een deel omdat hij voelde dat juist daar tijd was om de ramen wijd open te zetten, 'ouvrir largement les fenêtres' (*Parler du Moyen Âge*, Paris, Minuit, 1970, p. 11). De koele afstandelijkheid die volgens vele geleerden de enige adequate houding van de ware wetenschapper zou moeten zijn, was hem volstrekt vreemd. Ook bij het onderzoek is persoonlijk engagement onontbeerlijk. In het zojuist geciteerde interview staat een heel belangrijke passage (de blz. 42-44), waar Zumthor zegt dat voor hem de vraag 'Waar ben ik mee bezig?' niet te scheiden is van de vraag: 'Wie ben ik?'. Deze zeer persoonlijke houding maakt van Zumthor een voorloper van hedendaagse, uiteraard veel meer radicale, deconstructivisten en feministen, zoals de filosoof Jacques Derrida of de kunsthistorica Griselda Pollock, die de objectiviteit van de wetenschapper als bedrog wensen te ontmaskeren en steeds expliciet hun eigen aanwezigheid en standplaats tijdens en binnen hun onderzoek vermelden.

Voor de studie van de Middeleeuwen is dit persoonlijke engagement, dit enthousiasme bijna een voorwaarde: de denkpatronen zijn vanaf de Renaissance zo veranderd dat men eigenlijk een speciale bril moet opzetten als men nu de Middeleeuwen wil bestuderen; en deze bril noemt Zumthor 'une certaine capacité de fiction' (in hetzelfde interview). In zijn geval is dit fictieel verlangen overigens mede ingekleurd door zijn literair werk.

Het volgende punt waarvoor ik aandacht zou willen vragen is wat Paul Zumthor zelf zijn *nomadisme* noemt. Niet alleen was hij zijn leven lang een onvermoeibare reiziger, die zo ongeveer alle landen van onze planeet heeft bezocht: 'le goût des espaces est indispensable à l'historien' (*Le nombre du temps*, Paris, Champion, 1988, p. 2). Maar deze trekklust had een diepere achtergrond. Als zesjarige verhuist hij al met zijn ouders naar een ander land, hoort daarna regelmatig van zijn moeder dat het 'bij ons thuis' toch anders was, en later, als volwassene, leeft hij ook nooit voor langere tijd in zijn eigen land. Hij is altijd onderweg, overal gelukkig en nergens helemaal thuis. Het is wellicht geen toeval dat zijn laatste grote boek, *La Mesure du monde* (Paris, Seuil, 1993), over de ruimte gaat, over de culturele perceptie van de ruimte, onze ruimte en die van verre landen, zoals die sinds de Middeleeuwen aan radicale wijzigingen onderhevig is geweest. Deze twee eigenschappen – enthousiasme en nomadisme – bepalen ook zijn werk, dat een duidelijke bipolariteit vertoont, ook chronologisch in zijn publikatielijst, een heen en weer gaan tussen wetenschappelijk en creatief-literair werk: naast talloze artikelen, heeft hij 41 boeken gepubliceerd, waaronder een toneelstuk, zes gedichtbundels en acht romans. Zelf achtte hij zijn literair werk even belangrijk als zijn wetenschappelijke arbeid; het literaire was, zei hij eens, de bron voor de rest.

En hoe ziet deze rest er uit? Het zou vermetel zijn om dit omvangrijke werk dat in veel opzichten een vernieuwing van de middeleeuwse studies betekende, in deze korte herdenking genuanceerd te beschrijven en voor een niet-Medievist als ik zou deze taak op zichzelf al onmogelijk zijn. Ik wil alleen een paar centrale, steeds terugkerende trekken noemen, die ook de niet-specialist opvallen.

Paul Zumthor was historicus maar in tegenstelling tot de meeste historici was hij in de eerste plaats in die dingen geïnteresseerd die de traditionele literatuurhistorici over het algemeen verwaarlozen, namelijk de formele aspecten van literatuur: structuren, genres, woordenschat, stijl, prosodie. Kenmerkend is zijn grote belangstelling voor 'les Grands Rhétoriciens', een dichtersgroep aan het eind van de 15e en het begin van de 16e eeuw: hofdichters die met de taal op duizelingwekkende wijze jongleerden en op bestelling elk soort woordkunstwerk aan hun heren wisten te leveren.

Oudere literatuur en 'formalisme': dit geeft aan zijn publikaties een boeiend *in-between* aspect. De historische fundering is degelijk maar blijft op de achtergrond, het materiaal, het werk zelf is hoofdzaak, 'en dehors de tout attachement chronologique', zoals hij dat al in 1948, aan het eind van zijn Groningse oratie schreef (*Positions actuelles de la linguistique et de l'histoire littéraire*, Groningen-Batavia, Wolters, 1948, p. 19). Zo kunnen we hem, die een grote bewonderaar was van de stilistische studies van Auerbach en een aanhanger van de formele toposgeschiedenis à la Curtius, als een van de voorlopers – en later wapenbroeders – zien van de Franse structuralisten, met wie hij overigens, in het bijzonder in de korte periode dat hij in 1970/'71 aan de universiteit van Paris-Vincennes doceerde, nauwe contacten onderhield.

Toch is Zumthor, ondanks zijn sympathie voor Barthes en Greimas, geen echte structuralist: in dit opzicht is zijn persoonlijke 'ars poëtica' of zo men wil methodologie, die hij in 1980 onder de titel (*Parler du Moyen Âge*, publiceerde (Paris, Minit), bijzonder relevant. Hij constateert in de huidige samenleving een groeiende belangstelling voor de Middeleeuwen, die voor de mensen van vandaag als referentiekader de Oudheid zou hebben vervangen: in de Middeleeuwen zoeken we nu frapperende analogieën en verschillen, niet bij de Grieken en Romeinen. Maar hoe wij hierover moeten spreken, wordt steeds meer een probleem: het onderzoek kent geen duidelijke finaliteit meer, zoals bij de ouderwetse filologie: 'il n'y a plus pour nous de méthode' (p. 23). En zo maakt Zumthor in feite dezelfde ontwikkeling door als Roland Barthes. Het wetenschapsideaal van het structuralisme is evenmin bevredigend als dat van het positivistische historisme: wat blijft, is 'le plaisir du texte' en de bevruchtende fictie, die het wetenschappelijk onderzoek met het creatief-poëtische verbindt.

Dat bij de bestudering van woordkunstwerken, vooral van oudere cultuurperiodes, meer nodig is dan filologische acribie, is Zumthor in het bijzonder duidelijk geworden toen hij, dankzij reizen in Afrika en Zuid-Amerika, met nog daar

steeds levende vormen van mondelinge, en niet schriftelijke, cultuuroverdracht in aanraking kwam. Ook voor de bestudering van de Middeleeuwen is het hoogst belangrijk om zich er rekenschap van te geven dat tegen het eind van de 13^e eeuw de orale, aan regels van de oraliteit gebonden maar anderszins mobiele, teksten steeds meer plaats maken voor de geschreven tekst die naar een definitieve formele vastlegging streeft. Volgens Paul Zumthor bestaat er een kans – hierop komt hij in zijn laatste geschriften telkens terug – dat in onze tijd, waar de geschreven cultuur in zijn overdaad dreigt te stikken, een terugkeer naar de oraliteit zal plaatsvinden en de opleving van de eigen, lokale culturen aan hoorbare woordklank en niet aan leesbaar woordschrift te danken zal zijn (*Introduction à la poésie orale*, Paris, Seuil, 1983).

Toch is het wetenschappelijk werk van Paul Zumthor niet alleen te zien als een zeer veelzijdige en persoonlijke benadering van formele en sociale verschijnselen van de institutie literatuur in de Middeleeuwen: er zijn op zijn minst twee uitzonderingen, twee gevallen van een meer inhoudelijke studie en deze zijn heel bijzonder. Zumthor heeft een complete monografie gewijd aan de mythische figuur van Merlijn en aan een van Victor Hugo's laatste werken *La Fin de Satan*. (*Victor Hugo, poète de Satan*, Paris, Laffont, 1946). In beide gevallen gaat het om nauwkeurige filologische studies: het opmerkelijke is de keuze. Uit de rijke mogelijkheden die de Franse literatuur biedt, heeft Zumthor niet de meest voor de hand liggende, typisch-Franse onderwerpen gekozen, maar twee die in de Franse literairhistorische traditie weinig centraal staan en met het visionaire en metafysische aspect van literatuur en poëzie te maken hebben: de fictieve, in oudere teksten dikwijls aangehaalde figuur van de keltische ziener en een van de laatste grote, moeilijke en uiterst moderne gedichten van de oude Hugo. Zumthor bestudeert de vorm van teksten, vooral van poëtische teksten en waar het om de inhoud gaat, staat hij in de eerste plaats open voor datgene wat hem terugverwijst naar het wezen van de poëzie, van het scheppende werk. Voor de zoveelste keer blijkt dat voor hem het maken van literatuur en het bestuderen ervan, creatie en filologie, onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Paul Zumthor had poëzie nodig om zijn wetenschappelijk werk te inspireren en zijn leven moest in poëzie eindigen. 'Ce que j'aimerais, zegt hij aan het eind van zijn interview met André Baudet, c'est que les dernières paroles que je dirai ou écrirai ne soient pas une conférence, mais un poème'. Of dit ook zo gebeurde, weet ik niet. Maar ik denk dat het wel in zijn geest is, als ik deze herdenking met een gedicht van hem besluit.

Seule tristesse   le retour
impossible   la clé
perdue   le pain
amer d'ailleurs
exil

*Exil de terre
exil de temps
profond vaste âme corps
la brisure*

*Et moi
libre citoyen de ce vide*

*

*Il y a cent millions d'étoiles
cent mille larmes d'eau dans la rivière
mille trompettes aux vanités de la gloire
cent perles au collier de la reine*

*Il y a des misères sans nombre
et trop d'espairs*

*Il y a dix doigts de nos mains pour quelle œuvre
et quatre saisons pour nos joies*

Il y a deux faces aux miroirs

*Mais tu n'auras jamais
qu'une vie*

(*Point de fuite*, Montréal, L'Hexagone, 1989, pp. 27 en 96).